

BROEDVOGELS VAN DE LEUSDERHEIDE, 1980-2002

Bert van 't Holt

In de 19^e eeuw strekte zich tussen Utrecht en Amersfoort een immens gebied uit met heide en stuifzand; bos was schaars. Huis ter Heide lag letterlijk midden op een grote heidevlakte. Later veranderde het landschap drastisch door bebossing, bebouwing en aanleg van wegen. Alleen op de Leusderheide bleef het karakter van de grote stille heide bewaard.

Leusderheide - Bert Bos

Tot ruim 100 jaar geleden was de Leusderheide gemeenschappelijk eigendom van boeren uit Leusden, die de hei gebruikten als graasgebied voor schapen. Daarna kwam het gebied in bezit van de gemeente Amersfoort, toentertijd een belangrijke garnizoensstad, die hiermee het gebruik als militair oefenterrein veilig stelde. De Leusderheide ligt in de gemeente Leusden, maar is nog steeds eigendom van Amersfoort. De hei wordt beheerd door de DGW&T (Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen) van het ministerie van Defensie. Het gebied is niet toegankelijk, wegens de militaire oefeningen en de aanwezigheid van schietbanen en niet ontplofte munitie uit de Tweede Wereldoorlog.

Geologisch heeft de Leusderheide grote waarde. Zo is de stuwwal uit de voorlaatste ijstijd hier goed te herkennen en liggen er mooie smeltwaterdalen die historische namen dragen als Jannetjesdal en Hollegat. Ook de prehistorische mens liet sporen in het terrein achter in de vorm van grafheuvels. Het landschap is voor de provincie Utrecht uniek met aanzienlijke hoogteverschillen, een grote openheid en prachtige vergezichten. De heide herbergt een bijzondere flora en fauna: vele honderden zandhagedissen, tientallen boomleeuweriken en roodborsttapuiten, de enige nachtzwaluwen van de provincie Utrecht, klapeksters (wintergast), veldkre-

kels, kommavlinders, bruine eikenpages, liggende vleugeltjesbloem, grote wolfsklauw, grondster, kleine zonedauw, enz. Van de fraaie eikenstrubben op de Leusderheide staat nu wel vast dat ze afstammen van oerbos dat tot de Middeleeuwen de hele Heuvelrug bedekte. In dit ooit zeer afgelegen gebied werd halverwege de 19^e eeuw de laatste wolf van de provincie Utrecht gedood.

De Leusderheide ligt ten zuidwesten van Amersfoort en heeft een oppervlakte van ongeveer 900 hectare (inclusief bos). Door het intensief rijden met tanks en andere voertuigen veranderde in de jaren vijftig en zestig veel heide in een door rupsbanden omgeploegde zandvlakte (in militair jargon het zogenaamde "free for all"-terrein, een soort maanlandschap). In 1986 resteerden van het oorspronkelijk aaneengesloten heideveld nog enkele losse brokstukken, samen 318 hectare groot. De oppervlakte bos was toen 306 hectare en het kale zand ("free for all"-terrein en tankbanen) besloeg 267 hectare. Gelukkig kreeg men binnen het ministerie van Defensie oog voor natuurwaarden in oefenterreinen. Een nieuw inrichtingsplan voorzag in het creëren van ecologische verbindingzones tussen de verschillende heidekernen en het teruggeven aan de natuur van delen van het "free for all"-terrein en een aantal tankbanen. Ook het beheer van de heide werd voortvarend aangepakt: er wordt tegenwoordig jaarlijks consequent kleinschalig ontbost, gemaaid en geplagd. De oppervlakte heide/gras is gegroeid tot 403 hectare in 2003. De oppervlakte kaal zand en bos zijn tegelijkertijd afgenomen tot 189 en 299 hectare.

Waarom inventariseren?

Eind jaren zeventig bedreigde de aanleg van de A28 een deel van de Leusderheide. Bovendien lagen er plannen om het rijden met pantservoertuigen te intensiveren en het oefenterrein uit te breiden met 125 hectare van de boswachterij Austerlitz (inrichting compagnie-oefenterrein). Na beëindiging van de Koude Oorlog gingen de plannen tot inrichting van een compagnie-oefenterrein gelukkig in de prullenbak. Om de toestand vóór de aanleg van de snelweg vast te leggen inventariseerden wij in 1980 het gebied op een aantal schaarse broedvogels die min of meer karakteristiek zijn voor heiden en stuifzanden. Op die manier hoopten wij iets over de kwaliteit van het heidebiotoop te kunnen zeggen. We besloten tevens om de inventarisatie elke 2 jaar te herhalen om zo veranderingen te kunnen volgen. In de loop der tijd ontstond een hechte samenwerking met de DGW&T en werden we betrokken bij de inrichting en het beheer.

Resultaten

Hieronder, in tabel 1, staan de resultaten van 12 seizoenen broedvogeltelling.

	80	82	84	86	88	90	92	94	96	98	00	02
wulp	6	2	2	2	2	1	1	1	-	-	-	-
boomleeuwerik	7	15	20	10	18	23	32	27	38	31	44	42
tapuit	8	10	4	2	3	3	-	-	-	-	-	-
roodborsttapuit	16	12	7	4	10	21	16	21	33	44	43	54
geelgors	7	5	5	4	21	17	12	10	14	11	16	12

Tabel 1 Aantallen territoria op de Leusderheide.

In het rijtje ontbreken korhoen, duinpieper en nachtzwaluw, die vanzelfsprekend ook kenmerkend zijn voor heide en stuifzand. De laatste, ons bekende, waarneming van het korhoen stamt uit de zomer van 1977. Een historisch overzicht van het voorkomen van het korhoen op de Leusderheide staat in *de Kruisbek* 93-3. De duinpieper hield iets langer stand. In het eerste inventarisatiejaar (1980) wезen de waarnemingen op 1 of 2 territoria. Daarna is geen bewijs meer gevonden voor het broeden van de duinpieper op de Leusderheide. Het verdwijnen van korhoen en duinpieper loopt parallel met de landelijke ontwikkeling. De nachtzwaluw inventariseren we sinds 1990 en vanaf 1995 jaarlijks (zie tabel 2).

seizoen	90	92	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03
aantal	3	7	5	8	8	10	10	11	15	12	10	11

Tabel 2 Aantallen territoria van de nachtzwaluw op de Leusderheide

Wulp

In 1980 bleek de wulp voor ons een moeilijk te inventariseren soort, vooral door de grote afstanden waarover de vogels zich dikwijls verplaatsten. Het aantal broedparen (6) is toen zeer waarschijnlijk overschat. De jaren 1982 t/m 1988 leverden een duidelijker en tevens negatiever beeld op: 2 broedparen. In 1990 troffen we 1 broedpaar en een solitair mannetje aan, terwijl we in 1992 en 1994 alleen nog maar 1 paar vonden. Daarna was het definitief afgelopen met de wulp op de Leusderheide.

In Nederland is de habitatkeus van de wulp in de tweede helft van de 20^e eeuw sterk gewijzigd. De Atlas van de Nederlandse broedvogels vat deze verandering samen met de slogan “van heidevogel tot weidevogel”. De precieze oorzaken van het verlaten van de hei zijn niet altijd duidelijk en verschillen waarschijnlijk per gebied. Rustverstoring (de wulp is een schuwe en storingsgevoelige vogelsoort), verminderde openheid van het broedgebied door verbossing en een verslechterde voedselsituatie spelen een rol. Op de Leusderheide lijkt het broedbiotoop van de wulp nauwelijks veranderd, wat betreft vegetatie, openheid en rustverstoring. Opvallend was wel dat de wulpen dagelijks foerageerden op landbouwgebied in en oostelijk van Den Treek (eigen waarneming). Intensivering van de landbouw en toegenomen recreatiedruk in Den Treek is mogelijk ten koste gegaan van de kwaliteit van het foerageergebied (zie ook het artikel “De wulp op de Leusderheide” in *de Kruisbek* 94-3).

Boomleeuwerik

Tabel 1 laat zien dat het aantal broedparen boomleeuwerik gestaag stijgt van 7 in 1980 tot 42 in 2002. De in 1986 geconstateerde tijdelijke daling deed zich landelijk ook voor en houdt verband met de strenge koude in de winters van 1984-1985 en 1985-1986. Veel Nederlandse broedvogels trekken niet verder weg dan Frankrijk, waar beide winters gepaard gingen met extreme kou en zware sneeuwval, waardoor ongetwijfeld veel slachtoffers vielen onder overwinterende boomleeuweriken. De toename op de Leusderheide sluit naadloos aan bij de landelijke ontwikkeling, een vervijfvoudiging van de stand in een kwarteeuw. Beheer gericht op heideherstel veroorzaakte waarschijnlijk de populatiegroei: kleinschalig maaien en

plaggen, verwijdering van bos en het langzaam laten dichtgroeien van kaal zand. Het voorkomen van de boomleeuwrik op de Leusderheide heeft gedeeltelijk een nogal dynamisch karakter. Nieuwe biotopen zoals kaalslagen en geplagde en gemaaide terreinen worden vlot bezet. Na ontwikkeling van een aaneengesloten gras- en/of heidevegetatie verdwijnt de soort hier weer. Het broeden van de boomleeuwrik langs de randen van het "free for all"-terrein heeft een meer permanent karakter. De voorlopige gegevens van het inventarisatiejaar 2004, gelegd naast de getallen uit tabel 1, doen vermoeden dat de stand zich stabiliseert.

Langzaam dichtgroeïend kaal zand - Bert Bos

Tapuit

De tapuit broedde tot 1984 op 3 plekken op de Leusderheide: bij de schietbanen in het oosten en op de beide westelijke heidevelden. De daling van de stand in 1984 (zie tabel 1) werd voor een deel veroorzaakt door de aanleg van de A28 op het meest westelijke heideveld, waardoor een goed leefgebied met 3 territoria verdween. Helaas nam het aantal broedparen ook in beide andere habitats af en na 1990 werd geen enkel broedgeval meer vastgesteld.

Het verdwijnen van de tapuit van de Leusderheide loopt parallel met een sterke landelijke achteruitgang van 1900-2500 broedparen in 1980 tot minder dan 600 broedparen in 2002. Tapuiten foerageren bij voorkeur op open terrein met een zeer korte vegetatie of met een spaarzame kruidlaag waartussen zandige plekken liggen of op een volkomen kale bodem. De landelijke afname wordt voor een deel toegeschreven aan het feit dat grote oppervlaktes duin- en heidegebieden veel dichter begroeïd zijn met grassen en struiken dan een kwart eeuw geleden. Dit is vooral het gevolg van stikstofrijke neerslag (vermesting). Deze oorzaak lijkt niet op te gaan voor de Leusderheide. De oppervlakte kaal zand nam weliswaar af,

maar er kwam geschikt foerageergebied bij door het beheer (plaggen en maaien) en de aanleg van ecologische verbindingzones tussen de heidekernen. In de trektijd pleisteren er dan ook tientallen doortrekkende tapuiten.

Een tweede oorzaak voor de landelijke achteruitgang is zonder twijfel het schaars worden van konijnen door ziektes (myxomatose en VHS). Konijnen houden door graven en grazen zandige open plekken in stand en zorgen tevens voor een overvloed aan nestholten. Ook op de Leusderheide is de konijnenstand gedecimeerd en daarmee het aantal geschikte nestholten voor de tapuit. In de jaren tachtig gebruikten de vogels vooral konijnenholten in randen van tankbanen om in te broeden. Mogelijk spelen ook omstandigheden op de trek of in de overwinteringsgebieden een rol bij de achteruitgang.

Roodborsttapuit

De afname in de stand van de roodborsttapuit op de Leusderheide tussen 1980 en 1986 (zie tabel 1) kan grotendeels worden verklaard door biotoopvernietiging door de aanleg van de A28 en de invloed van 2 strenge winters. In 1980 broedden op het toen nog toekomstige tracé van de snelweg 5 paartjes. Net als de boomleeuwrik heeft de roodborsttapuit waarschijnlijk te lijden gehad van de koude winters 1984-1985 en 1985-1986. De Nederlandse broedvogels trekken niet verder weg dan het Middellandse Zeegebied.

Sinds 1986 neemt het aantal broedgevallen sterk toe en beleeft de roodborsttapuit gouden tijden op de Leusderheide. Het einde van de groei lijkt nog niet in zicht, want de voorlopige telgegevens van 2004 wijzen op een nieuw record. Landelijk steeg het aantal paren van 1600-2300 begin jaren tachtig tot 6500-7000 eind jaren negentig. De roodborsttapuit profiteert op de Leusderheide duidelijk van het beheer, dat gericht is op heideherstel. In de traditionele broedgebieden zien we een verdichting van de stand tot soms het drievoudige van de jaren tachtig. Daarnaast worden nieuwe gebieden gekoloniseerd: ecologische verbindingzones en dichtgroeibende randen van het "free for all"-terrein.

Geelgors

In de periode 1980-1986 vonden we 4-7 territoria van de geelgors op de Leusderheide (zie tabel 1), 1988 en 1990 leverden de recordaantallen 21 en 17 en vanaf 1992 schommelde de stand tussen 10 en 16. Landelijk wordt de populatie in 1998-2000 op ruim 25.000 paren geschat tegen beduidend meer dan 30.000 in 1973-1977. In de tussenliggende tijd verdween de geelgors nagenoeg geheel uit het westen van Nederland. In de provincie Utrecht loopt de westgrens van het verspreidingsgebied al sinds het begin van de jaren tachtig precies over de Leusderheide. Geelgorzen broeden voornamelijk op de zuidoostelijke helft van het inventarisatiegebied. Fluctuaties in het aantal broedparen, zoals de uitschieters in 1988 en 1990, hebben waarschijnlijk meer te maken met broedsucces in de kerngebieden dan met omstandigheden op de hei zelf. In die jaren viel op dat de grens van het broedgebied tijdelijk opschoof in westelijke richting. Er broedden ineens weer vogels op de westzijde van de Leusderheide. In 1988 hoorden we, voor 't eerst sinds de jaren zeventig, weer een geelgors zingen op de Vlasakkers, ten westen van de Leusderheide. Helaas was deze uitbreiding van tijdelijke aard.

Nachtzwaluw

Tot 1990 inventariseerden we de nachtzwaluw niet systematisch. Vanaf 1995 hebben we jaarlijks geteld (zie ook tabel 2). De incidentele waarnemingen in de jaren tachtig laten zien dat de nachtzwaluw voorkwam op 4 plekken op de Leuserheide (1 broedpaar per plek). Die plekken waren overigens niet allemaal elk jaar bezet. Het lijkt dus aannemelijk dat er toentertijd jaarlijks maximaal 4 broedterritoria op de hei lagen. Vanaf 1997 fluctueert de stand tussen 10 en 15 broedparen. Dat betekent dus dat het aantal nachtzwaluwen op de Leuserheide sinds 1980 meer dan verdubbeld is. Hierbij moet wel worden bedacht dat de soort overal elders van de Utrechtse Heuvelrug verdween. Zo broedde de nachtzwaluw in de jaren tachtig regelmatig op grote kaalslagen in de bossen. Door de veranderde bosbouw komen dergelijke kaalslagen nu niet meer voor.

Tankbaan op de oosthelling (inmiddels teruggegeven aan de natuur) – Bert Bos

Het zwaartepunt van de verspreiding ligt op de oosthelling van de Leuserheide langs de Doornseweg. Hier is veel reliëf en een bonte verscheidenheid aan kaal zand (tankbanen en stukjes geplagde hei), schaars begroeid zand (langzaam dichtgroeïend oefenterrein en geplagde stukjes), rijk gestructureerde struikheide, vliegdennen, eikenstrubben, ruwe berken en enige aangeplante eikenbosjes. De toename van het aantal broedparen heeft ongetwijfeld te maken met de inrichting en het beheer. Sedert 1980 zijn enkele tankbanen en stukken “free for all”-terrein op de oosthelling buiten het militaire gebruik gesteld. Het rijden met tanks is daar nu beperkt tot enkele zandbanen. Het natuurbeheer is haarscherp afgestemd op

de nachtzwaluw: kleinschalig plaggen en maaien van de hei, kartelen van de rechte randen van aangeplante bosjes, voorkomen dat de hei dichtgroeit met bos, maar ook handhaving van een flink aantal vliegdennen, eiken en berken.

We danken de aanwezigheid van nachtzwaluwen op de Leusderheide aan de aard van het gebied, het beheer en de rust. De enige bedreiging lijkt te komen van een toenemend aantal vogelaars, dat als door een magneet aangetrokken illegaal het gebied induikt. Enerzijds begrijpelijk, maar anderzijds kan het leiden tot verstoring. Om tegemoet te komen aan de wens tot zien en horen van nachtzwaluwen organiseren we jaarlijks 1 of 2 excursies via de Vogelwacht (zie het verenigingsnieuws in *de Kruisbek*). Een andere manier om zonder verstoring de vogels waar te nemen is om, op een mooie zomeravond, de auto of fiets te parkeren bij pannenkoekenrestaurant Bergzicht en op de asfaltweg (Zuiderweg) ruim 500 meter omhoog te lopen. Aan je rechterhand heb je dan vrij uitzicht op de hei. Ga lekker op het hekje zitten en wacht af. Nachtzwaluwen zijn daar vaak te horen en met enig geduld en wat geluk vliegen ze vlak voor je neus langs.

Eikenstrubben op de Leusderheide – Bert Bos

Overige broedvogels

De kenmerkende broedvogel van de meest open stukken van de Leusderheide is de veldleeuwerik. Jaarlijks broeden er minstens enkele tientallen paren. Ruw geschat blijft de populatie sinds 1980 gelijk of neemt licht toe. De soort vestigde zich op nieuwe ecologische verbindingzones. Op de licht beboste delen van de hei broeden vele tientallen paren boompieper en fitis. Af en toe, maar niet jaarlijks, vonden we 1 of 2 territoria van de graspieper in relatief open terrein. Ook de kneu was soms met 1 of 2 paren present, meestal in goed ontwikkelde struikheide. De

grasmus zit duidelijk in de lift door de toenemende verbraming met momenteel 5-10 paren, alle in bramenstruwelen.

Er lijken jaarlijks 2 territoria van de koekoek op de Leusderheide te liggen. In juni 1984 vond een merkwaardige invasie van de koekoek plaats op één van de westelijke heidevelden: er waren hier wekenlang meer dan 5 exemplaren (maximaal 10) aanwezig, waaronder een rossig wijfje (zie ook *de Kruisbek* 85-5). Vermoedelijk is de boompieper de waardvogel van de koekoek. In 1980 broedde de draaihals voor 't laatst op de Leusderheide en wel precies op het heideveld waar de A28 nu diagonaal doorheen loopt. In hetzelfde jaar noteerden we één incidenteel territorium van het paapje. Broedgevallen van de kleine plevier registreerden we in 2002 en 2003.

De broedvogelbevolking van de bossen van de Leusderheide lijkt veel op die van de aangrenzende bossen van Den Treek en de boswachterij Austerlitz. Het aantal paren van de gekraagde roodstaart is met enkele tientallen opvallend groot. De houtsnip doet het hier ook goed met in de laatste jaren 5 tot 10 baltsende mannetjes (ook te zien boven bosranden en lichtbeboste heide). Voorjaar 1993 inventariseerden we de broedvogels van 40 hectare eikenstrubben op de noordoosthoek van de hei (zie ook *de Kruisbek* 2000-1). Hierbij vonden we maar liefst 26 territoria van de fluitier.

Dank

Hierbij dank ik Jaap Riemens (DGW&T), Peter Veen, Rolf Griffioen en Ype Hoekstra voor de jarenlange plezierige samenwerking. Tevens gaat mijn dank uit naar Jaap Riemens, Rolf Griffioen, Ype Hoekstra en Herman van den Bijtel voor het kritisch doornemen van de eerste versie van dit artikel.

Literatuur

Hoekstra, Ype en Bert van 't Holt. Broedvogels eikenstrubben Leusderheide 1993. Ype Hoekstra, 1993.

Holt, Bert van 't. Invasie koekoek op Leusderhei. *de Kruisbek* jr. 28, nr. 5, december 1985.

Holt, Bert van 't. Bijzondere broedvogels van de Leusderhei. *de Kruisbek* jr. 40, nr. 4, aug./sep. 1987.

Holt, Bert van 't. Waarnemingen aan de Nachtzwaluw in de Boswachterij Austerlitz en op de Leusderheide. *het Vogeljaar* jr. 37, nr. 6, december 1989.

Holt, Bert van 't. Het korhoen op de Leusderheide. *de Kruisbek* jr. 36, nr. 4, augustus 1993.

Holt, Bert van 't. De wulp op de Leusderheide. *de Kruisbek* jr. 37, nr. 3, juni 1994.

Holt, Bert van 't. Eikenstrubben op de Leusderheide. *de Kruisbek* jr. 43, nr. 1, februari 2000.

SOVON Vogelonderzoek Nederland 2002. Atlas van de Nederlandse Broedvogels 1998-2000. – Nederlandse Fauna 5. Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis, KNNV uitgeverij & European Invertebrate Survey – Nederland, Leiden. Nederland, 2002.